

*Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ*

Մ. Թ. Ա՝ VIII-VII ԴԴ. ԴԱՄԲԱՐԱՆ ԿԱՐՍԻԱՔԱՐՈՒՄ

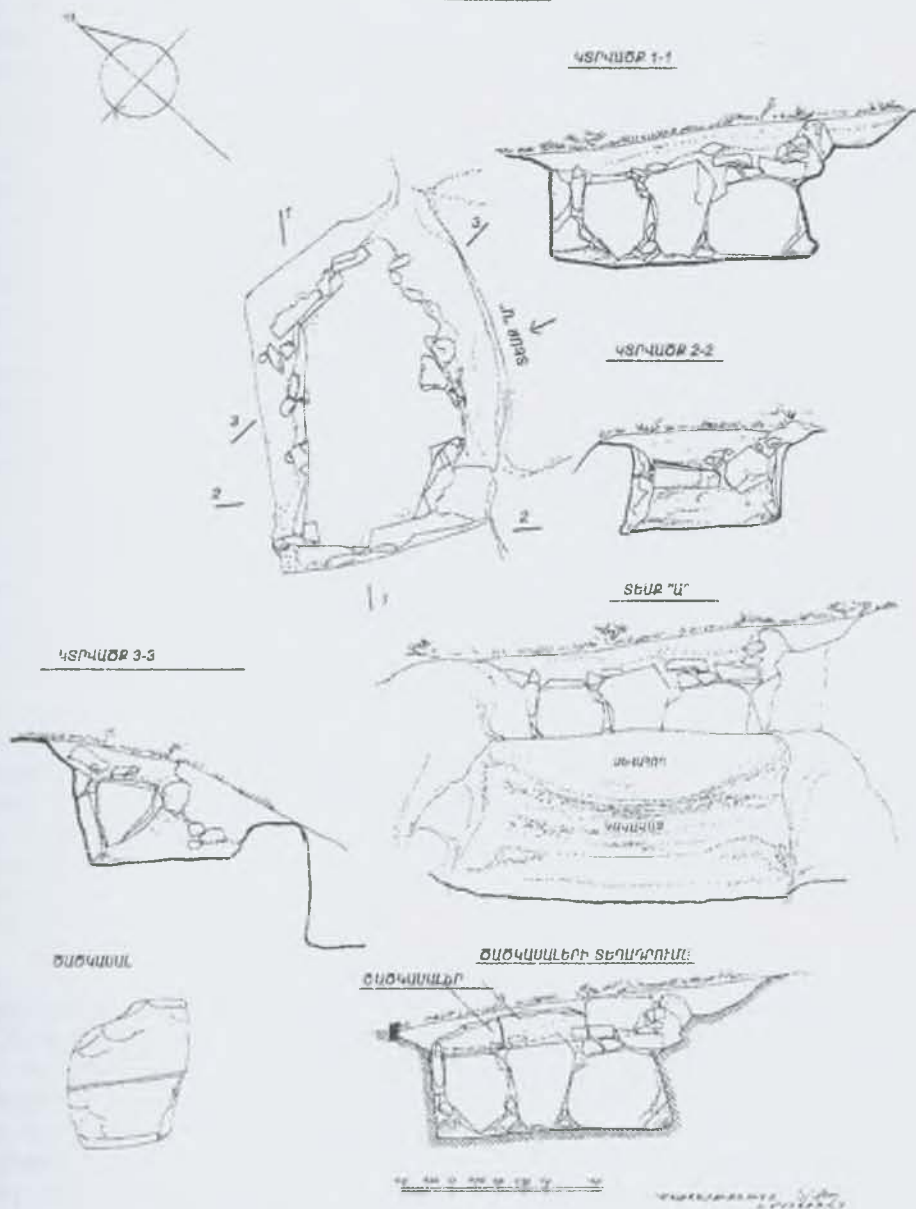
2005թ. գարնանը Շիրակի մարզի Կարմրաքար գյուղի հուշարձանների պահպանական գոտիների ճշգրտման համար կատարված ստուգայցի ժամանակ տարածքում իրականացվեց նաև հնագիտական հետախուզություն (հնագետներ՝ Լ. Եզանյան, Հ. Խաչատրյան)։ Հետախուզության ընթացքում գյուղի արևելյան կողմում հայտնաբերվեց մի նոր հնավայր։ Այն գտնվում է գյուղը արևելյան կողմից եզերող գետակի հակադիր, բարձրադիր ափին։ Տեղանքը մոտ 10հա մակերեսով հարթ տարածք է։ Տարածքը հետերկրաշարժյան տարիներին հատկացվել է բնակարանաշինությանը, և այստեղ կառուցվելիք բնակելիների հիմքերի համար փորվել են 20մ x 20մ չափերով, 3մ խորությամբ, խաչածեղ դասավորված չորս փոսեր։ Մակայն ԽՍՀՄ փուլումը կասեցրել է շինարարությունը, և փորված փոսերը, բաց մնալով և եզրային մասերում աստիճանաբար քայքայվելով, սկսել են փուլվել։ Ձևությունը ցույց տվեց, որ դրանց եզրամասում կան կիսավեր դամբարաններ, իսկ փուլված և փոսերի մեջ լցված հողի միջից հայտնաբերվեցին վաղ բրոնզի և երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջաններին վերաբերող խեցեղենի բեկորներ։ Ձևվեցին նաև փոսերի հարևանությամբ գտնվող հողաբլուրները։ Պարզվեց, որ դամբարանների մակարդակին համապատասխանող վերին՝ սևահողային շերտը, փորման աշխատանքների ընթացքում առանձնացվել և տեղափոխվել է, իսկ ստորին՝ կավավազային շերտի հողը բլրակների տեսքով բողկվել է տեղում։

Փոսերի եզրերի կիսավեր դամբարանների բացված հատվածները տարիների ընթացքում ամբողջովին մերկացել են և կրկնակի ավերվել։ Տեղանքի զննումը ցույց տվեց, որ դամբարանադաշտը բավականին մեծ տարածք է զբաղեցնում և շարունակվում է դեպի հյուսիս, արևելք և արևմուտք ընկած բլուրները՝ ընդհուպ մոտենալով անտիկ դամբարանադաշտին։ Որոշվեց պեղել փոսերից մեկի եզրի մի կիսավեր դամբարան, որը կիսով չափ արդեն բացված էր. տեղաշարժված և կիսաթեր ընկած էին ծածկասալն ու կողասալերից մեկը, իսկ դամբարանից ցած սահած հողի վրա ընկած էին բրոնզե սպարանջան, խեցանոթների բեկորներ ու կմախքի ստորին վերջույթների ոսկորներ։ Պեղումը հնարավոր կդարձներ փրկել վերջնական ավերման դատասխարտված դամբարանի նյութերը։ Դամբարանը՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ ուղղանկյուն խուց է (երկ. 240սմ, լայն. 160սմ, խոր. մոտ 150սմ)։ Ծածկասալ են ծառայել իրար գուգահեռ դրված երկու սայեր։ Փոքրիւ ընթացքում ծածկասալերը կտորվել և տեղաշարժվել են։ Մի խոշոր սալ թեք դիրքով հայտնվել է փոսի եզրին։ Դամբարանի հարավ-արևելյան անկյունում ծանր տեխնիկայի ճնշման հետևանքով կողարայրերը թերվել են, և այդ պատճառով դամբարանի այս հատվածի լայնությունը 115սմ է։ Դամբարանի արևմտյան պատը շարված է ուղղանկյուն, բավականին մեծ երեսք բարեքից, հյուսիսայինը՝ երկու մեծ քարից՝ վրան բարձրության համար լրացված միջին մեծության քարերով, հարավայինը՝ հողի հաստ շնչոթից՝ վրան երկու քար։ Հարավ-արևմտյան անկյունում՝ երկու փոքր քարերի վրա նստած է մի մեծ, տավախ սալ։ Առաջին շարքում տավախ սայեր են 1,15սմ և 1,20սմ բարձրությամբ, որոնց վրա միջին մեծության քարերի շարք է (հաստությունը՝ մոտ 30սմ)։

Կմախքը շատ վատ էր պահպանված։ Գանգի որոշ մասեր և մի քանի ոսկորներ դամբարանի կենտրոնական հատվածում էին, մնացած ոսկորները ցրված էին դամբարանով մեկ, իսկ մի մասը փլուզված հողի հետ սահել էր ցած։ Պեղման ընթացքում բացի մեծահասակի ոսկորներից հայտնաբերվեցին նաև երեխայի մի քանի կաքնատամներ։ Ամենայն հավանականությամբ՝ թաղման խցում եղել է երկու կմախք։ Թաղման պահին աճյունի ունեցած դիրքը վերականգնելուն օգնում է ուղեկցող խեցեղենի տեղաբաշխումը, որը ենթադրում է, թե կմախքն ունեցել է ձախ կողքին պառկած, ծնկները դեպի որովայնը ծաված դիրք, դեմքով՝ արևելք։

ԿԱՐՄՐԱՔԱՐ. ԴԱՄԲԱՐԱՆ - 1

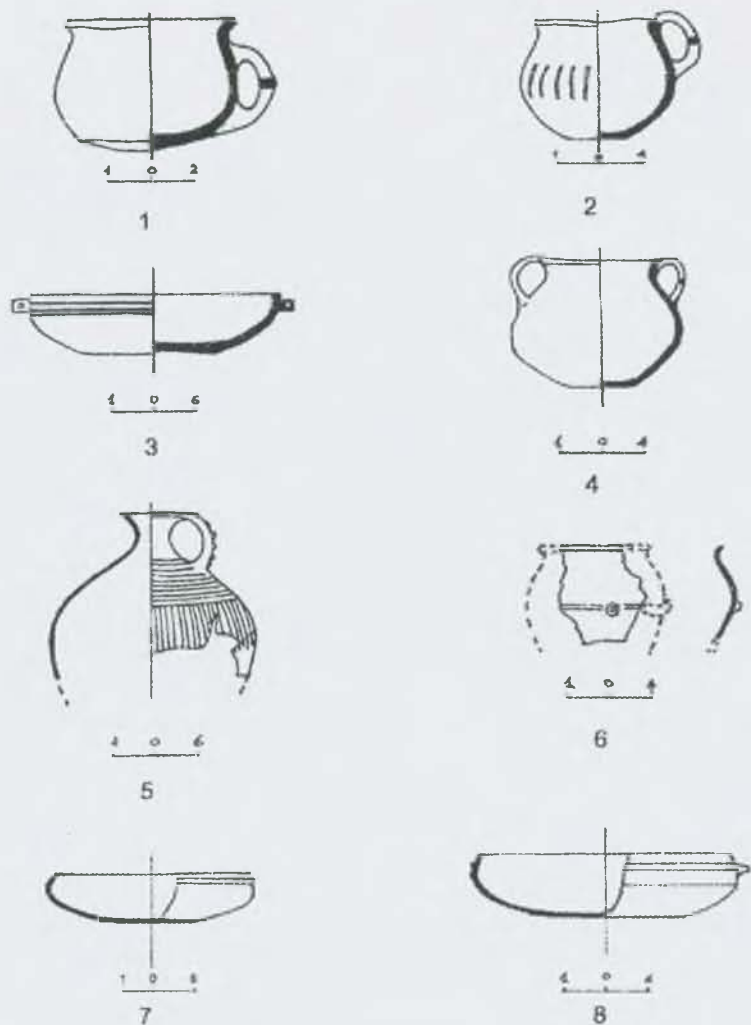
ՀԱՏԱԿԱԳԻԾ

Դվսի մոտ դրվել է կարմիր կայծքարից մանգաղի ներդիրը (կողքին գտնվեց ոչ-լսարի ծնատակը), քիկունքում՝ բերանքսիվայր մի թաս, որովայնի դիմաց գավաթ՝ մեջը ոսկորներ, մզիդ դիրքով դրված մեկ այլ գավաթ՝ մեջը և շուրջը բազմաթիվ ուլունքներ, ինչպես նաև՝ սափորի, գավաթի և թասերի բեկորներ։ Պատկերի վերականգնմանն օգնում է նաև դամբարանի արևմտյան պատի ստորին մասում պահպանված հողի քիչ զոգավոր, տափանված հատվածը։ Կարծում ենք՝ հետքն առաջացել է պատին շատ կիսյ դրված աճյունի սեղմումից։

Դամբարանից գտնված հիմնական նյութը խեցեղենն է, կան նաև աշխատանքային գործիքներ և արդյուզարդի առարկաներ։

Տախտակ I

Խեցեղենը ներկայանում է գավաթներով, թասերով, սափորով, կճուճի և խնոցաբեկորներով: Գավաթներն անհարթ են, պատրաստված են ձեռքով, մոխրագույն, ափսա-գախտոն, լավ եռնցված և լավ քրծված կավից: Գավաթներից երկուսն ունեն մեկա-կան, իսկ երրորդը՝ զույգ ունկեր: Առաջինն (բարձր. 6սմ, բերանի տրամ. 8,3սմ) ունի քիչ գոգավոր և քեչ նստուկ, իրանը՝ քիչ երկթեք է, վիզը՝ բարակ և կարճ: Ետ ճկված, կլորա-վուն շուրթերը տեղ-տեղ քերի են: Նստուկից սկսվող աղեղնաձև ունկը շուրթի տակ միանում է իրանին (տախտ. I, նկ. 1): Երկրորդ գավաթը (նստուկը՝ 5-5,5սմ, բերանը՝ 12սմ, բարձր. 10սմ, իրանի տրամ. 14սմ) կոպիտ է (տախտ. I, նկ. 2), ի տարբերություն նախորդի, շուրթի կտրվածքն ուղիղ է: Շուրթն իրանին է միանում մեկ աղեղնաձև ուն-կով: Շուրթից քիչ բարձր դիրք ունեցող ունկի վրա երկայնակի, մատնասեղմումով ար-ված փռակ է: Գավաթը շուրթից մինչև իրան ճեղքված է: Իրանի 3-3,5սմ լայնությամբ հատվածը զարդարված է ուղղահայաց, քիչ թեք, լատրակույ գծերով: Տեղ-տեղ պահ-պանվել է փայլանախշը: Երրորդ գավաթը (տախտ. I, նկ. 4) նախորդներից տարբեր-վում է զույգ ունկերով, որոնք շուրթից բարձր դիրք ունեն և հիմքով միանում են իրանի փքուն հատվածին (բերանի տրամ. 11,5սմ, իրանի տրամ. 14,5սմ, բարձր. 10սմ, նստուկի տրամ. 5,5սմ): Շուրթը իրանին է միանում երկու հակադիր ունկերով: Ունկերն անհա-մաչափ են (մեծ և փոքր, մեկը մյուսից քիչ կարճ): Իրանը կտրված է, իրանից նստուկ անցումը՝ անհամաչափ:

Գավաթների տարբերությունը պսակի, ունկերի, իրանի ձևերի և նախշազարդման մեջ է: Երեքն էլ սեռափայլ են, ունեն կտրվածքում կլոր կամ ուղղանկյուն մեկ կամ երկու կլորալուսն ունկ: Խոցեղենի այս ձևերը և սեղմամբ արված նախշազարդը, որ հայտնի են վաղ երկաթի ժամանակաշրջանից մ.ք.ա. I հազարամյակի սկզբներից շատ արագ լայն տարածում են ստանում, և տիրապետող են երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանի համալիրներում: Այսօրինակ գավաթների տարբերակները Շիրակում հայտնի են Քեթիից,¹ Արթիկից և այլ հուշարձաններից:²

Գտնված բաց մոխրագույն սափուղի (բերանի տրամ. 9,5սմ, իրանի տրամ. 31,5սմ, կոճականման ելուստների տրամ.՝ 5-6սմ), փքուն, մոտավորապես գնդաձև իրանի կեսից մինչև շուրթն ընկած հատվածն է պահպանվել (տախտ. I, նկ. 5): Սափուղի վիզը նեղ է և բարձր: Բարակ և ետ ճկված շուրթն իրանին է միանում ալեղմաձև մեկ ունկով: Ունկի կենտրոնով անցնող երկայնակի ակոսի վրա ամրացված են վեց վերադիր, կոճականման ելուստներ: Սափուղի վզի տակ հորիզոնական խորակոս գծանալիչներ են, որոնցից դեպի իրանի փքուն մասն են իջնում ուղղահայաց ակոսներ: Անոթն իր ձևով և զարդանախշմամբ նման է Հայաստանի մ.ք.ա. առաջին հազարամյակի առաջին կեսով թվագրվող բազմաթիվ հուշարձաններից հայտնաբերված սափուղներին, միակ տարբերությունը կանքի ձևավորման մեջ է: Կոճականման ելուստներով զարդարված կանքերը սկիզբ են առնում մ.ք.ա. VIII դարում, հայտնի են Լուռի-Բերդի,³ Թեյշեբաինի⁴ պեղումներից: Հեռագա դարերում այս անոթները լայն տարածում են գտնում և բնորոշ դառնում նաև մ.ք.ա. VII-IV դարերին:⁵ Հայտնի են բազմաթիվ հուշարձաններից՝ Գոյովինո,⁶ Կույբիշե,⁷ Լուռի-Բերդ,⁸ Նոր Խաչակապ,⁹ Շիրակավան:¹⁰

Քրեդանները երեքն են, բոլորն էլ՝ թերի: Դրանք ոչ խորը, ներս հակված շուրթով, ներսից փայլեցված անոթներ են, որանցից առաջինը (տախտ. I, նկ. 3) մուգ դարչնագույն է, տեղ-տեղ սևացած, ունի 35սմ տրամագիծ և 8սմ բարձրություն: Ուսը նախշազարդված է երեք խորակոս գոտիներով: Շուրթի տակ հսկապիղ կողմերում տեղադրված են հորիզոնական, կենտրոնական մասում ներճկված ունկերը, որոնք ունեն 7մմ տրամագծով միջանցիկ անցք: Չուգահեռ հայտնի է Սարապատից՝¹¹ Երկրորդ քրեդանը (տախտ. I, նկ. 8) բաց դարչնագույն է, այն ունի 38սմ տրամագիծ և 8,5սմ բարձրություն: Արտաքին կաղնի անհարթ է, իրանի վրա նկատելի են զուրգի պտույտի հետևանքով սուռափայլած գծերը: Ուսը զարդանախշված է բույլ արտահայտված երեք գոտիներով: Շուրթի տակ պահպանվել է հորիզոնական տեղադրմամբ բլրաձև կեղծ ունկը: Երրորդ քսան ունի 32սմ տրամագիծ և 8սմ բարձրություն (տախտ. I, նկ. 7): Այն բաց դարչնաշագանակագույն է՝ ներսից և դրսից կոկված: Շուրթի տակ սահուն անցումով երկու լայն խորակոս գոտիներ են: Քրեդանը թերի է, և պահպանված մասի վրա ունկերի հետքեր չկան:

Գտնվել են նաև խոհանոցային խեցեղենի՝ կճուճների և խնոցու բեկորներ (տախտ. I, նկ. 6, տախտակ II, նկ. 1-3): Կճուճի զարդը կրկնում է ուշ բրոնզի վերջի և վաղ երկաթի անցման փուլի խեցեղենին բնորոշ, աարբեր հուշարձաններից հայտնի նման անոթների զարդանախշերը: Նշուրների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ վաղ

¹ А. Петросян, Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до н.э.), Ер., 1989, табл. 13/7, стр. 24.

² Т. Хачатрян, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, стр. 109.

³ С. Деведжян, Лори-Берд, I, Ер., 1981, IX.XXII/1.

⁴ А. Мартirosян, Город Тейшебаини, Ер., 1961, стр. 102, рис. 41.

⁵ Թ. Թորոսյան, Օ. Խնկիկյան, Լ. Պետրոսյան, Հին Շիրակավան, Եր., 2002, էջ 127:

⁶ А. Мартirosян, Город Тейшебаини, Ер., 1961, табл. XI.

⁷ Օ. Խնկիկյան, Դամբարանների պեղումներ Կույբիշե գյուղում, «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 1987, թիվ 5:

⁸ С. Деведжян, նշվ. աշխ., տախտ. XXVIII:

⁹ Ն. Ենգիբարյան, Հայտնագործումներ Նոր Խաչակապում, Հուշարձան, տարեգիրք Գ, Եր., 2005, աղ. X/5, էջ 94:

¹⁰ Թ. Թորոսյան, Օ. Խնկիկյան, Լ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., աղ. LXXVIII/14, 16:

¹¹ Լ. Պետրոսյան, Պեղումներ Սարապատում, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում, Եր. 1992, էջ 94:

տափակ, կտրվածքում ուղղանկյուն հաստ բրոնզալարից, որի արտաքին երևալն կենտրոնով անցնում է խորակոս գծանախշ (հաստ. 0,6սմ): Իրար սեղմված ծայրերը բաց են և քերտոյանք կտրված: Վաղ երկաթի դարաշրջանում բրոնզիդարյան ավանդական բրոնզե ապարանջանների կողքին հայտնվում են նաև նոր ձևեր, որոնք բնորոշ են ինչպես վաղ երկաթի, այնպես էլ երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանին: Ապարանջանի այս տեսակը հայտնի է Քաղսիից, Մուխանից, Բասարզեչարից:¹³ Մատանիներից մեկը փակ, մյուսը բաց ծայրերով օղակներ են: Մեկը (տախտ. II, նկ. 3) պատրաստված է կտրվածքում կլոր բրոնզալարից, ծայրերը բաց, քիչ սեղմված շրջան է (տրամ. 2,2սմ): Մյուսը (տախտակ II, նկ. 2) տափակ բրոնզե քիթղից է (հաստ. 3սմ, ձվաձիքը 1,5 և 1,7սմ), ծայրերը բաց են: Մատանիների հիշյալ ձևերը շատ տարածված են Հայաստանի¹⁴ հուշարձաններում: Արքիկի վաղ երկաթի դամբարաններից գտնվել են բրոնզալարից մատանիներ, որոնց մեջ գերակշռողը բաց ծայրերով ձևերն են: Նշված մատանիները պահպանում են ավանդական ձևը, հայտնի են ուշ բրոնզի դարաշրջանի բազմաթիվ հուշարձաններից և նույն ձևով պահպանվում են նաև վաղ երկաթի և երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանում: Գտնված միակ կոճակը (տախտ. II, նկ. 6) տափակ և շրջանաձև հիմքով է, վերին մասը՝ կիսազնդաձև (տրամ. 1սմ, բարձր. 0,5սմ): Կոճակը ներսի կողմից ունի տրամագծով ձգվող մեկ կամրջակ՝ հագուստի վրա կարելու համար: Կոճակների այս տեսակը հայտնի է Հայաստանի ուշ-բրոնզիդարյան հուշարձաններից՝ Արքիկ,¹⁵ Քեթի,¹⁶ Շիրակավան:¹⁷

Կարմրաքարի դամբարանից գտածոների մեջ մեծ քիվ են կազմում տարբեր նյութերից և երեսուներեք տարածն ուլունքները (նկ. 4), որոնք պատրաստված են մածուկից, սաքղիոնից, ագաթից, ապակուց և գիշերից: Ուլունքները, որոնց հիմնական մասը պատրաստված է սպիտակ, երկնագույն, փիրուզագույն կամ մոխրագույն մածուկից, խմբավորել ենք ըստ ձևերի:

Այն ուլունքները, որոնք մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի են *դոմինո* անունով, ամենաշատն են (տախտ. III, նկ. 18): Բ. Կուֆտինը գտնում է, որ ուլունքների նշված ձևը գոյատևել է սահմանափակ ժամանակով և բնորոշ է միայն Թրիպլեքիի աարածաշրջանին:¹⁸ Հ. Մարաիրոսյանը, համաձայնվելով գոյատևման սահմանափակ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ Բ. Կուֆտինի կարծիքին, Խրատանոցի կրոնիկների և համաժամանակյա նյութերի վերլուծությամբ հանգել է այն եզրակացության, որ այս ուլունքները բնորոշ են երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանին և հատուկ են ոչ միայն Թրիպլեքիին:¹⁹ Նման ուլունքներ գտնվել են Արքիկում,²⁰ Նորատուում,²¹ Ռեկեհասկում,²² Նոր Խաչակապում:²³ Տ. Խաչատրյանը վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի համալիրներից հայտնաբերված նմանօրինակ ուլունքների վերին սահմանը համարում է մ. ք. ա. X դարը, իսկ գոյատևումը՝ մ. ք. ա. X-VI դդ.:²⁴

¹³ Մ. Եսայան, Հայաստանի պետական թանգարանի բրոնզե ապարանջանները, Տեղեկագիր քիվ 64, աղ. III/9-11: Բ. Թորոսյան, Օ. Խնկիկյան, Լ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 132, աղ. 82/6:

¹⁴ А. Мартросян, նշվ. աշխ., նկ. 76/7; Т. Хачатрян, նշվ. աշխ., էջ 242.

¹⁵ Т. Хачатрян, Арктикский некрополь, Ер., 1979, стр. 15.

¹⁶ А. Петросян, նշվ. աշխ., տախտ. 48/6:

¹⁷ Բ. Թորոսյան, Օ. Խնկիկյան, Լ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., աղ. XVIII/8:

¹⁸ Б. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, стр. 54, рис. 51/7.

¹⁹ А. Мартросян, Раскопки могильников в селении Головино. Труды ГМИА, вып. V, 1959, стр. 84-85.

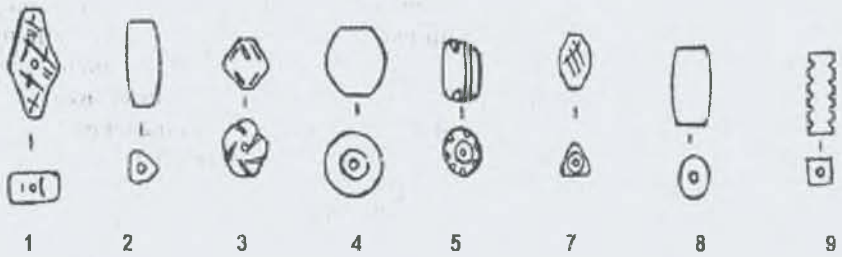
²⁰ Т. Хачатрян, 1979, рис. 155, стр. 211.

²¹ А. Мартросян, 1964, стр. 210, рис. 82.

²² А. Петросян, նշվ. աշխ., էջ 80, տախտ. 70, նկ. 6:

²³ Ն. Ենգիբրյան, նշվ. աշխ., էջ 84, աղ. 6:

²⁴ Т. Хачатрян, 1979, стр. 243.

Մածուկից մյուս ուլունքները ռոմբաձև, ուղղանկյուն, տակառաձև կամ կտրված գլխիկներով ձվաձիրներ են՝ զարդարված արևանախշով. շրջան, որի կենտրոնում կետ է: Տակառաձև ուլունքներ հայտնի են Նորասուսից և Բվագրվում են մ.թ.ա. X-VIII դդ.²⁵ Իրար հատող, միջանցիկ անցքով երկու զլաններով ստացված խաչաձև ուլունքները նման են Արթիկի ուշ բրոնզի և վաղ հրկաթի դամբարաններից գտնված բրոնզե շրասեղների գլխիկներին:²⁶ Կան մանր, գլանաձև, սալիտակ և երկնագույն, ինչպես նաև փիրուզագույն և մոխրագույն, երեք զլանների միացմամբ ստացված տառիակ ուլունքներ: Մածուկից փիրուզագույն, ռոմբաձև, գծիկներով նախշված ուլունքի զարդանախշը հանդիպում է բրոնզե շրասեղների վրա, որոնք վերաբերում են Արթիկի ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի երկրորդ փուլին:²⁷ Գտնվել են նաև կարմրաալուն տարդիոնից, գնդաձև

²⁵ А. Мартиросян, 1964, рис.76/4.

²⁶ Т. Хачатрян, 1979, стр. 212-214, рис. 125-127.

²⁷ Т. Хачатрян, 1979, рис. 126, 127.

և զլանաձև, ինչպես նաև կապուտափրուցագույն ապակուց մի քանի փոքր աժանարարներ և գիշերից երկու ուլունք:

Կարմրաքարի դամբարանից հայտնաբերված նյութերն ունեն երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանին բնորոշ հատկանիշներ և համապատասխանում են մ.թ.ա. VIII-VI դդ. ստույգ րվագրվող համալիրներին: Կառուցվածքը և հայտնաբերված նյութերը բոլի են ապիս Կարմրաքարի դամբարանը և դամբարանադաշտը դասել Հայկական լեռնաշխարհի՝ մ.թ.ա. VIII-VII դդ. րվագրվող հուշարձանների շարքին:

РАСКОПКИ ПОГРЕБЕНИЯ VIII-VII ВВ. ДО Н. Э. В СЕЛЕ КАРМРАКАР

____ Резюме ____

____ А. Хачатрян, Л. Еганян ____

2005г. при осмотре территории села Кармракар Ширакской области, археологами А. Хачатрян и Л. Еганян в восточной стороне деревни были обнаружены полуразрушенные погребения. Причиной разрушений стали земляные работы. Для строительства домов в 1989 году здесь были выкопаны большие /20мх20м/ ямы. В течении времени края ям постепенно разрушились и открылись погребения в больших каменных камерах. Из одной из таких погребений вместе с землей выскользнули части скелета, бронзовый браслет и черепки керамики. Для спасения остальных материалов проводились раскопки данного погребения. В результате раскопок была обнаружена погребальная камера размерами 2,4х1,6х1,5 метров. В камере были обнаружены части скелета взрослой женщины и молочные зубы ребенка. Сопутствующий материал представлен керамикой, орудиями труда и украшениями. Изучение раскопанного материала показало, что погребение Кармракар по ряду признаков синхронизируется с материалами эпохи широкого освоения железа и датируется VIII-VII вв. до н.э.